

QARAQALPAQ NAQIL-MAQALLARÍNDA ÚY HAYWANLARÍ ATAMALARÍNÍN (TÚYE) QOLLANÍLÍWÍ

Dilanov Bekmurza Gulimbetovich – filologiya ilimleriniń kandidatu, docent

bekmurzadilanova@mail.ru

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

УПОТРЕБЛЕНИЕ НАЗВАНИЙ ДОМАШНИХ ЖИВОТНЫХ (ВЕРБЛЮД) В КАРАКАЛПАКСКИХ ПОСЛОВИЦАХ

Диланов Бекмурза Гулиббетович – кандидат филологических наук, доцент

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

THE USE OF DOMESTIC ANIMAL TERMS (CAMEL) IN KARAKALPAK PROVERBS AND SAYINGS

Dilanov Bekmurza Gulimbetovich – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

Karakalpak State University named after Berdakh

Tayanch so‘zlar: zoomorfizm, animalizm, paremiyalar, qoraqalpoq tili, lingvokulturologiya, mifologiya, etnomadaniyat, obrazlilik.

Rezyume. Maqolada qoraqalpoq maqol-matallarida qo‘llanilgan hayvonlar nomlari lingvokulturologik yo‘nalishdan o‘rganildi. Paremiologik birliklarni o‘rganish orqali qoraqalpoqlarning turmushi, yashash tarzi, madaniyati, lug‘at tarkibi bo‘yicha ko‘plab ma‘lumotlar olamiz. Chunki maqol-matallarda xalqning asl lug‘at tarkibiga oid so‘zlar o‘rin olgan.

Ключевые слова: зооморфизм, анимализм, паремии, каракалпакский язык, лингвокультурология, мифология, этнокультура, образность.

Резюме. В статье термины животных, используемые в каракалпакских пословицах и поговорках, были изучены с лингвокультурологической точки зрения. Изучая паремиологические единицы, мы получаем обширную информацию о жизни, образе жизни, культуре и словарном составе каракалпакского народа. Это связано с тем, что пословицы и поговорки содержат слова, относящиеся к словарному составу народа.

Key words: zoomorphism, animalism, paremias, karakalpak language, linguoculturology, mythology, ethno-culture, imagery.

Summary. The article examined animal terms used in Karakalpak proverbs and sayings from a linguocultural perspective. By studying paremiological units, we obtain a lot of information about the life, lifestyle, culture, and vocabulary of the Karakalpaks. Because proverbs and sayings contain words related to the original vocabulary of the people.

Kirisiw. Adamzat ómirine haywanatlar álemi júdá jaqınnan tanıs, jaqınlıǵı civilizaciyanıń tariyxıy rawajlanıw procesi menen baylanıslı. Erte dáwirdegi adamlardıń ázziligi menen oǵan degen kerı túsinikleri haywanatlar kultinen payda bolǵan. Házirgi waqıtta ruwxıy mádeniyatta haywanatlar dúnyasınıń biliw (kognitiv) ózgesheligi hesh tómengen joq, sonlıqtan da animalizm lingvistikalıq hám mádeniy stereotipler menen poetikalıq obrazlardıń konceptual kórinisiniń dawamı bolıp tabıladı.

Haywanatlar dúnyası menen baylanıslı payda bolǵan kul‘tik naqıl-maqallar mánisiniń mifologiyalıq tórkinine názer salıw – til tariyxınıń qatlamların úyreniwge múmkinshilik tuwdıradı. Adamzat sanalı ómirinen baslap birge kiyatırǵan hár qıylı mif-ápsanalardıń naqıl-maqallar quramında sińisip jatqanın kóriwge boladı.

Ádebiyatlar analizi hám metodlar. Qaraqalpaq naqıl-maqalların arnawlı izertlewge qaratılǵan f.i.k. T.Nietullaevtıń «Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalları» (1982) miyneti bolıp tabıladı [1]. Bul miynette naqıl-maqallardıń jıynalıwı, tematikası hám kórkemlik ózgesheligine baylanıslı máseleler sóz etilgen. Janıwarlar dúnyasındaǵı kultlik túsinik adamzat jaratılısınıń eń eski kórinisi bolıp tabıladı. Til menen mádeniyat baylanısın izertlegen alım V.A.Maslova pikirine qarasaq: Haywanlarǵa sıynıw – áyyemgi adamlar ózi menen tábiyat dúnyası ortasında ótkeretúǵın birinshi shegara bolıp, ol tábiyattıń ústemligin tán aladı, biraq endi ózin tábiyat penen teńlestirmeydi [2:122].

Tilde ómir shınlıǵı, adam ózin qorshaǵan álem tuwralı kóp ásirler dawamında tirishilik qaǵıydaları menen dúnyanı tanıw túsinikleri kóp jıynalǵan. Adamzattıń áyyemgi

qáwimlerinde, yaǵnıy dúnya nızamlıqların tanıp-biliwiniń dáslepki waqıtlarında ulıwma xalıqtıń jıynalǵan qıyalıy jemisi – mif payda bolǵan. Mif – áyyemgi adamlardıń ne tuwralı oylaǵanları, nelerge isengenı, bir sóz benen aytqanda, hárbir zattı belgili bir isenim menen qabıl alıwınıń kórinisleri esaplanadı. «Mifte ayılǵan ańızlar menen waqıyalar, jabayılıq emes, ol mádeniyattıń basqa bir tarawlarına kiretuǵın bolmıstıń kórinisleri» [3:34] bolıp tabıladı.

Izertlew metodları sıpatında maqalada komponentli, semantikalıq hám lingvomádeniy analiz usılları qollanıladı.

Analiz hám nátiyjeler. Áyyemgi arxaikalıq túsinikler oydıń sóz benen berilgen kórinisin moyınlaǵan, sonlıqtan tildiń eski qurılımları sol dáwirdegi kem-kem rawajlanıwın kórsetedi. Naqıl-maqallar – millet tiliniń arxaikalıq forması, al mifologiyalıq paremiyalar – naqıl-maqallardıń eń eski túri esaplanadı.

Qaraqalpaq tilindegi naqıl-maqallar jeke mánisi menen dúzilisine qaray hár túrli bolıp keledi. Olardıń kóbisi xalıqtıń tariyxın, isenimin, kózqarasın, dúnyatanımın bildiredi. Usı ózgeshelikleri naqıl-maqallardıń túrli obrazlılıq tiykarın quraydı. Naqıl-maqallar – tildiń mánilik jaǵınan kóp ásirlik rawajlanıwınıń nátiyjesi, sonlıqtan olar bizdi qorshaǵan ortalıqtıń quramalı uǵım hám túsiniklerdi eń qısqa, ıqsham formada, túsinikli, obrazlı hám emocional túrde qalıplestiriw qábiletine iye.

Solay eken, naqıl-maqallardıń bul ulıwmalıq xarakteristikası hár bir konkret jaǵdayda hár túrli obrazlıq tiykarǵa baylanıslı óz differenciyanın tabadı. Naqıllardıń hár túrli obrazlıq tiykarın xalıqtıń social-ekonomikalıq ómirin, ruwxıy dúnyası menen materiallıq mádeniyatın,

turmıs-saltın, diniy-mifologiyalıq isenimlerin bildiretuǵın faktorlar kórsetedi.

Negizgi ómiri mal sharwashılıǵı menen tikkeley baylanıslı bolǵan qaraqalpaq xalqı ushın tórt túlik maldıń ornı ayırıqsha, máselen, *Atqa mindik, atanǵa mindik, Tórt túlik mal menen kún kórdik*, - dep turmısındaǵı tórt túlik maldıń tutqan ornın anıq kórsetken. Qaraqalpaq xalqında *túye, jılqı, qoy-eshki, qara maldı* qosıp *tórt túlik* dep ataladı. Erte dáwirlerde dáwletli, bay, ishıp jewi mol adamlardı *tórt túligi* say dep atawına qaraǵanda, baylıq mal sanı menen esaplangan bolıwı kerek. Tórt túlik maldıń ózine say baǵıw tártibi, iyesi hám piri bar dep keltiredi.

Mallarǵa baylanıslı naqıl-maqallardı sóz etkende, haywanatlar dúnyasın jámiyetke baylanıstırıwdıń ózgeshelikleri birinshi qatarǵa shıǵadı. Qaraqalpaq tilinde paremiyalar tórt túlik maldıń sırtqı kórinisi, minez qulqı, háreketlerine baylanıslı adamnıń ózgeshelikleri menen obrazlı hám kórgizbeli salıstırıw, qatar qoyıw arqalı payda bolǵan. Bir tárepten, haywanatlar dúnyasın baqlaw tiykarında, ekinshi tárepinen, adamlardıń jámiyettegi qarım-qatnası menen hár túrli turmıshlıq jaǵdaylarındaǵı isháreketlerine baylanıslı payda bolǵan associaciyalıq paralleller tilde kópshilik ortaқ yamasa uqsas jaǵdaylardı tawıp naqıl-maqallarda kórkemlikti payda etken.

Mal sharwashılıǵına baylanıslı paremiyalarda ortaqlıq hám birdeylik jaǵdaylar túrkiy tilleriniń sinxron rawajlanıwına baylanıslı. Házirgi tuwısqan túrkiy tilleriniń toparları menen hár qıylı aymaqlarında birdey yamasa paremiyalardıń variantları orın alǵan. Bul naqıllardıń fonomorfo-semantikalıq almasıwlar hám geybir dúzilislik ózgerisler – xalıqlardıń bir genetikalıq tipten taralǵanlıǵın, turmıs-saltındaǵı uqsaslıǵın yaqı tariyxıy rawajlanıwdıń hár qıylı dáwirindegi tiller aralıq baylanıslar menen siyasiy-ekonomikalıq qatnasıqlardıń belgisi esaplanadı.

Mısalı: qaraqalpaq tilinde *Buralqını saqlasań, Awzı-murnıńdı qan eter, Arıq maldı saqlasań, Awzı-murnıńdı may eter*, qazaq tilinde *Arıq maldı asırasań, Auzı-mırnıńdı may eter. Aram adamdı asırasań, Auzı-mırnıńdı qan eter*, qaraqalpaqsha *At alsañ awılın menen, Ayıbı tawılsa aǵayınnıń moynına*, qırǵızsha *At alsañ ayıldashın, Qoy alsañ qonshuń menen keńesh* sıyaqlı variantları bar.

Túrkiy tillerinde ortaқ naqıl-maqallardıń saqlanıwı olardıń uqsas, kórkemlik jaǵınan da ortaқ ekenligin kórsetedi. Tórt túlik maldıń qatnasıwınan jasalǵan paremiyalar adamnıń hár túrli minez-qulqın, xarakterin, sociallıq hám siyasiy qatnasların hám t.b. qásiyetlerin bildiredi.

Túrkiy xalıqlarda, sonıń ishinde qaraqalpaqlarda da eski isenimlerge baylanıslı tórt túlik maldıń óz piri, jarıqawshısı bar dep keltiredi. Máselen, jılqınıń piri – Jılqıshı baba (Qambar ata), qoydıń piri – Shopan ata, túyeniniń piri – Waysıl qara, maldıń piri – Zángi baba dep esaplaydı [4:23]. Bul tuwralı qazaq alımı Á.Qaydar bılay keltiredi: Etnolingvistikalıq birlespelerdiń rawajlanıwınıń magiyalıq-mifologiyalıq dáwiri dep atalatuǵın dáwirde adamlar sózdıń káramatlı kúshine tereń isengen, olar texnologiyalıq, mifologiyalıq túsinikler haqqında yaqı quwanış penen, yaqı qorqınısh penen sóylegen hám predmetler menen qubılıslardıń atamalarında qanday da bir sırlı nárseni kórgen. Usı isenim sebepli qálegen adam Zángi babaǵa, Oysıl qaraǵa, Qambar ataǵa, Shopan ataǵa, Shekshek ataǵa óziniń malların qırılıwdan hám basqa da tábiyǵıy apatlardan saqlawdı sorap múrajat etiwı múmkin edi [5:44]. Biziń

túrkiy xalıqlar Islam dini engizilgenнен keyin de, burınǵı taralǵan ırım-isenimlerinен waz keshken joq. Yaǵnıy olardı quday, tánrı ornına kórmese de pir sıpatında iseniwler dawam etti. Biraq islamda Alla taaladan basqaǵa iseniw shirk ámel ekenligin bilse de elege shekem ayırım otqa, basqa da zatlarǵa isenip, mádet kútiw jaǵdayları házir de ushırasadı. Máselen, ot penen alaslaw, ayırım zatlardı kózden saqlaydı dep ildirip qoyıw ámeleri ele de ushırasadı.

Jer júzinдеги tirishilikler arasında haywanat dúnyası adamǵa jaqın keledi. Insaniyat civilizaciyası, tirishilik sanası haywanat dúnyası menen tıǵız baylanıslı. Ulıwma jámiyettiń dáslepki sinkretik oylaw basqısı sıpatında, adam hám haywan arasında shegara bolǵan. Haywanat dúnyasına (kultına) sıyınıp, insan hám haywan arasında hesh qashan teńlik belgisi qoyılmaǵan. Mifologiyada haywanlar poeziyalıq obraz sıpatında keltirilip, hár bir xalıqtıń tanıwına, turmısına, pikirlew mentalitetine qarap haywanlar obrazınıń beriliwi de hár qıylı [6:73].

Qaraqalpaq xalqınıń ertedeги kún kóris, turmıs tárizi, xojalıǵı tórt túlik malǵa baylanıslı bolǵanlıǵı xalıqtıń psixologiyasına, sezimine, dúnyasına, ásirese, tiline qattı tásir etti.

Bizde balasın jaqsı kórgende, aylanıp-tolǵanganda qulınım, qozım, botam deydi. Bul sózler obrazǵa aylanǵan. Sulıw qızǵa Botakóz dep, jigitke Narımbay dep sulıw teńew menen teńep, at qoyadı, keypiyatın bildiriwge kelgende botaday bozladı, jılqı minezli, qozıday shuwladı, adam kelbetin súwretlegende jigitniń narı eken deydi. Hámмесiniń ájeptáwirligi joq, adam oyına kelgen shıraylı obrazlı sózler. Olardıń qaysısı bolmasın, ázelden tórt túlik mal menen kásip etken xalıqtıń turmısı menen baylanıslı tuwılǵan hám adamlardıń mal haqqındaǵı oy-sezimlerinен kelip shıqqan. Biz bul maqalamızda, maqalanıń betin esapqa alǵan halda tek túye hám jılqıshılıqqa baylanıslı sózlerdi sóz etemiz.

Qaraqalpaq xalqı túyeni qádirlep, tilge alıwı tek ǵana góshi, súti, júni paydalı bolǵanı ushın emes, al onıń kúshli, shıdamlı kólik ekeni ushın. Kóship qonıp júrgen jaǵdayda qaraqalpaq xalqınıń tiykarǵı kóligi túye bolǵan. Túye jemge, shólge shıdamlı boladı. Sonıń ushın sharwa xalqı túyeni júdá qádirleytuǵın bolǵan. Eger uzaq sapar, uzaq waqıt sóz etilgende *At aylıǵın oylaydı, Túye jıllıǵın oylaydı, Eshek eki ayaǵınıń astın oylaydı; Kóp túyeli kisi qırǵa shıǵadı, Bir túyeli kisi nesine shıǵadı* dep súwretlese, kúshliliǵı - *Nar jolında júk qalmas; Jaqsı túye júklewge jaqsı; Qatarda nar bolsa, Júk jerde qalmaydı, Júkti nar kóteredi* dep, túyeni baǵıw, saqlawdıń ańsat, ońaylıǵın – *Jalgız bolsaw túye saqla, Jarlı bolsań biye saqla* dep súwretleydi. Xalqımızda túyeniniń unamsız tárepleri yaǵnıy ebeteysizligi, árrek-tárrekligi, ańqawlıǵı da naqıllardı keltiriledi: *Túyeniń ózi qanday bolsa, Jawırı da sonday; Túyeniń úlkeni kópirde tayaq jeydi; Túye boyına isenip, Jıldan bos qalıptı; Túyege naz et deseń, bir tanap jerdi wayran etedi; Túyeniń moynı jaman, Jamannıń oyını jaman*, dawısıwıń qolaysızlıǵı – *Baqırawıq túyeniń barı jaqsı; Nardıń kórki gúrkirew*, biraq ta onıń qolaysız dawısı túyeniń ózgesheligin, kerek jerinde maqtanıshı ekenin bildiredi.

Túyeniń atan, ingen, narsha, taylaq, bota, buwra, nar degen túrleri bar. Qaraqalpaq tilinde usı atamalarǵa baylanıslı naqıl-maqallar kóplep ushırasadı. Mısalı: Alıp

anadan, At biyeden, *Nar taylaq* tuwa bermes, hár túyeden; Alistan shabınǵan *buwranıń*, Kúshi bolmaydı; *Atan* túyeni júk qartaytar, Qunan qoydı may qartaytar; Túye ólip *bota* qalsa, Júgi jerde qalmaydı t.b.

Túye sharwashılıǵına baylanıslı ayırım sózler naqıllar arqalı saqlanıp, bizge kelip jetken, máselen, Túye qartaysa *kóshetine* erer, *kóshek* – túyeniń botası; Bir biyede eki emshek, Biri ketse súti joq, Bir túyede eki *órkesh*, Biri ketse kúshi joq, túyeler bir órkeshli hám eki órkeshli bolıp keledi, yaǵnıy eki órkesh kúshitiń teń túsiwi, teń salmaqtiń saqlanıwın támiyinleydi, júkti ziyansız saqlaydı. Ómirde de qos, egiz nárese óz qosaǵı menen kúshli, máselen erli-zayıplılar da sonday; Jelini saw qoy, Qosaqqa júrmes, Kúshine tolǵan nar, *Buydasız* júrmes, buyda – túyeniń murnın tesip ótkizilgen yamasa murınlıqqa baylanǵan jip [7:144], Orınlı jerge túye *shógedi*, Orınsız sóylegendı hámme sógedı, *shógiriw* – túyeni jerge jatqızıw, dize búktiriw; Artıw-artıw qum kelse, Atan tartar búgilip, *Ayır túye* kelgende, *Murındıǵı* qalar jırılıp, *ayır túye* – qos

órkeshli, kúshli nar túye, *murınlıq* – túyeniń murın shemirshegin tesip ótkerilteǵın tayaqsha yaqı murnınıń tesilgen jeri.

Tábiyatta aq reńli túyeler siyrek ushırasadı. Sonıń ushın aq reńli túye, aq ingen, sharwa xalıqlar dástúrinde kiyeli, muqaddes esaplanǵan. Soǵan baylanıslı *Aq túyeni kórdiń be*, paremiyası ushırasadı – bul hesh nárseni kórmediń, heshkimge sır ashıp júrmes degendi bildiredi. Al qanday da bir istiń nasırǵa shapqanın, istiń kúsheyip kerı ketkeninde «*Dengeneniń úlkenin túye soyǵanda kóreseń*» [8:38-63], – degen maqallar arqalı beriledi.

Juwmaq. Juwmaqap aytqanda, qaraqalpaq tilinde adamǵa baylanıslı qullanılatuǵın zoomorfizmlerdiń konnotaciyalıq mánisinde xalıqtıń mádeniy-tariyxıy tájiriyesi menen bay bir qansha naqıl-maqallardıń bar ekenligi jıynalǵan maǵlıwmatlardan kórdik. Zoomorf atamalırdıń (túye) qatnasıwında jasalǵan naqıl-maqallardı úyreniw arqalı xalıqtıń tiykarǵı ómiri, mádeniy turmısına baylanıslı sózler qullanılǵanına kózimiz jetti.

Ádebiyatlar

1. Ниетуллаев Т. Каракалпак халық нақыл-мақаллары. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1982.
2. Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию. Учебное пособие. – Москва: «Наследие», 1997.
3. Мелетинский Е.М. Поэтика мира. – Москва: «Наука», 1979.
4. Әбдиев А. Каракалпак ырымлары. – Нөкис: 2014.
5. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: «Ана тілі», 1998.
6. Авакова Р.А. Фразеосемантика. – Алматы: Қазақ университети, 2013.
7. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. Jetti tomliq. Ekinshi tom. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2025.
8. Каракалпак фольклоры. Көп томлық IV том. Каракалпак халық нақыл-мақаллары. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1978.